

יישוב בין עמדות פוליטיות סותרות

מה ניתן ללמוד מהפילוסופיה של המדע?

מילות מפתח: שינוי דעה רציונלי, פילוסופיה של המדע, מצבי קונפליקט, יחסי יהודים-ערבים

תקציר

בעיה מהותית בכל דמוקרטיה היא כיצד ליישב סתירות ערכיות בכלל, ובין קבוצות שביניהן פערי כוח – בפרט. ההתייחסות בספרות המחקרית לגבי הרלוונטיות של גישות בפילוסופיה של המדע ליישוב מתח בין עמדות סותרות – מוגבלת. טענתנו היא שאימוץ גישות אלה עשוי לתרום להידברות בין קבוצות, ובמיוחד אנו מדגישים את התרומה הפוטנציאלית העולה מתורתו של אייזק לוי לשינוי דעה, תוך התייחסות לחברה הישראלית כמקרה בוחן.

במאמר זה נסקור כיצד התיאוריות המרכזיות בפילוסופיה הפוליטית מתייחסות לסוגיה זו, בחלוקה לשני זרמים מרכזיים: הזרם המודרניסטי, שנציגו המובהק הוא ג'ון רולס, והזרם הפוסט-מודרניסטי, שבנציגותיו נכללות סימון דה בובואר ושנטל מוף. נטען כי בעוד גישות אלה הן הדומיננטיות והמרכזיות, האפשרות ליישמן בהידברות בין קבוצות – מוגבלת. לאחר מכן נסקור את תורתו של לוי, שעל-פיה יש להתחיל מצמצום

(contraction) של העמדות לנקודות ההסכמה בין הקבוצות ומזיהוי אמונות הליבה של כל אחת מהקבוצות. לאחר מיפוי ראשוני זה ואיתור תחום הצמצום שבו יש הסכמה, יש להמשיך אל ניסיונות ההרחבה לפי מידת יעילותם – החל מהנקודות שבהן אין דעה מגובשת לאף אחד מהצדדים, וכלה בנקודות שבהן לשני הצדדים דעות מגובשות מנוגדות, ואצל אחד מהם או אצל שניהם דעה זו נוגעת לאמונות הליבה.

לבסוף נציע שגישתו של לוי יכולה להיות ישימה במגוון מערכים ברמות שונות – ממפגשים רב-תרבותיים, דרך מוסדות שונים, כולל מוסדות חינוך, ועד לרמת המדינה.

מבוא

בחברה הישראלית קיים מתח בין קבוצות ואף בתוך קבוצות בשל ההבדלים בערכים המנחים אותן. כמו בכל חברה, הערכים מבוססים על השקפת עולם לגבי האידיאל החברתי, ומשרטטים מה נכון, מה צודק, ומה מוסרי וראוי, וכמו בכל חברה – בעיקר רב-תרבותית דוגמת החברה הישראלית – הם מהווים מקור למתח בין קבוצות, דוגמת מתח בין יהודים לערבים באשר לזכות על הארץ. לעתים, כאשר עולה התנגשות בין ערכים, נוצר מתח אף בתוך קבוצה, למשל בתוך החברה הערבית-ישראלית – סתירה בין המחויבות הלאומית לישראל והמחויבות האתנית לאומה הערבית.

במאמר זה יוצגו תורות שונות מהפילוסופיה של המדע העוסקות בשינוי דעה, שניתן לחלץ מהן תובנות לגבי יישוב מתחים בין ערכים סותרים (conflicting values) בדמוקרטיה. במקורו פותח הקורפוס הפילוסופי העוסק בשינוי דעה כדי לסייע במציאת הדרך הרציונלית ליישוב חוסר הסכמה בין תיאוריות מדעיות שונות, אך גישתו לשינוי דעה, ובפרט תורתו של לוי (Levi, 1990; 2004), מתאימות במידה רבה גם ליישוב חוסר הסכמה בין דעות פוליטיות שונות. לוי ממליץ ליישב מתחים בין דעות על-ידי מציאת גרעין יָדע משותף שיהווה נקודת מוצא להרחבת ההסכמות המשותפות. לוי ממליץ על שיטות מתוחכמות להרחבת גרעין משותף זה באופן שעשוי להיות מקובל על דעת כל הצדדים. לטענת מאמר זה, גישתו של לוי נושאת פוטנציאל רב ליישוב מתחים בין ערכים חברתיים סותרים בחברה הישראלית, ויודגם בו כיצד ביכולתה לסייע ביישוב המתח הנובע מערכים סותרים בקרב יהודים, בקרב ערבים, ובין שתי קבוצות אלו.

מתח בין ערכים

אחד המאפיינים של המדינה הפלורליסטית המודרנית הוא ריבוי ערכים שלעתים יש מתח ביניהם. מדינות דמוקרטיות ליברליות מחויבות לשוויון, לחופש כלכלי, לביטחון תושביהן, לחופש הדיבור, ולערכים נוספים רבים ושונים שעשויים לסתור אלו את אלו. המתחים בין הערכים אינם בהכרח בעיה, וייתכן אף שהם הכרחיים להתקדמותה של החברה (ראו ההגנה על חופש הדעה והדיבור אצל מיל, "על החירות", Mill, 1989).

אם לא די במתחים המובנים בין ערכי המדינה, במדינות רבות המצב מורכב עוד יותר בשל קיומן של קבוצות שונות בחברה, שבכל אחת מהן שוררות תפיסות שונות לגבי הערכים האלה, ולא אחת גובר המתח בין הערכים עד כדי יצירתה של תחושת איום בקרב חברי הקבוצה. כך למשל, הגדרתה של ישראל כ"מדינה יהודית" נתפסת על-ידי האזרחים הערבים בישראל כאיום וכקריאת תיגר על ה"ישראליות" שלהם במובנה העמוק של המילה. יש בהם החוששים שחיזוק הממד היהודי של המדינה יפגע בזכויותיהם ובלגיטימיות שלהם כאזרחים שווים. בה בעת יש מקרב היהודים הרואים חשיבות רבה דווקא בהיות ישראל "מדינה יהודית", ומעניקים ליהדות קדימות על פני הדמוקרטיה (Pew Research Center, 2015). מקצתם אף חוששים משינוי בכיוון ההפוך: התערבות מוסדות שלטון ומשפט או מהלך רוח כללי שיפעלו לשינוי הסטטוס של ישראל כמדינה יהודית וירוקנו אותה מתוכן יהודי.

החששות הללו משני הצדדים אינם נובעים בהכרח מחוסר קבלה של היהדות או של שוויון אזרחי, אלא מחששם שחיזוק ממד אחד יפגע בזכויותיהם ואף בלגיטימיות שלהם כציבור. למשל, חוקרים מצאו כי בציבור היהודי ניכרת נכונות לא מבוטלת לשוויון הזדמנויות עבור החברה הערבית בהיבטי תעסוקה, לימודים וכדומה, אך סירוב לשינוי אופייה של המדינה כמדינה יהודית באמצעות שינוי סמליה התרבותיים (Markovich, 2019; Smootha, 2019). מנגד, ערבים רבים מוכנים לחיים משותפים ואפילו להשתלבות עמוקה יותר בחברה הישראלית, אך לא תמיד במחיר ויתור על הגדרתם העצמית כפלסטינים (Makhoul, 2018).

רבים בציבור היהודי מחויבים הן לערך השוויון האזרחי הן להיות ישראל מדינה יהודית, ורבים בציבור הערבי מחויבים לערך ההשתתפות בחברה הכללית וכן לזהותם הפלסטינית (Hammek, 2010; Pew Research Center, 2015). מחקרים רבים נעשו על הפְּשֵׁרוֹת הספציפיות הנפוצות בקרב היהודים ובקרב הערבים בהקשר זה, ועל הסיבות להן (לדוגמה Maoz & McCauley, 2009; Shamir & Shikaki, 2002). עד לאחרונה התמקד

המחקר במניעים החברתיים (פוליטיים, כלכליים ועוד) והאישיים (פסיכולוגיים, חינוכיים) שמובילים יהודים או ערבים לבחור בפשרות מסוימות.

היבט שטרם נבדק הוא ההיבט האפיסטמולוגי-פילוסופי. מחקרים פילוסופיים רבים בחנו את נושא שינוי הדעה ויישוב סתירות בין ערכים מדעיים שונים (Gardnefors, 1988; Hansson, 2003; Levi, 1990; Peirce, 1877), והתמקדו בהיבטים אפיסטמולוגיים של שינוי דעה ושל פשרה בין ערכים שונים או תיאוריות שונות. למשל, איזה שינוי דעה יוסיף לְמִשְׁנָה הדעה ידע רב ביותר, איזו פשרה בין שתי תיאוריות סותרות בתחום ידע מסוים תהיה הטובה ביותר מבחינת המשך המחקר בתחום. יתרונו של המחקר הפילוסופי הוא בהיותו כללי מטבעו: הוא מחפש חוקים לגבי שינוי דעה או מציאת פשרה בין כל שני גופי ידע. לפיכך, מאמר זה עוסק בפילוסופיה מעשית: אילו מהתובנות שמספקת הפילוסופיה של שינוי הדעה במדע יכולות לסייע במציאת פשרה בין תפיסות עולם פוליטיות.

הצורך לגשר בין ערכים המצויים במתח

גישות פילוסופיות אחדות כלל אינן מכירות בצורך לגשר בין ערכים, ולא בהכרח הן נובעות מפילוסופיה של שינוי דעה. מקורן בגישות פילוסופיות פונדמנטליסטיות ביחס לפוליטיקה או ללגיטימיות של המדינה. לפי אחת מהן, אין זה מעניינה של המדינה לייצג ערכים כלשהם, אלא אך ורק לספק את צורכי הציבור, כפי שטען ליבוביץ (ליבוביץ, 1987; בן-נון, 2004). לטענתו, העלאת המדינה לדרגת ערך מהווה את תמצית הפשיזם, ו"כשהאומה... ועוצמתה הממלכתית נעשים ערכים עליונים, אין עוד מעצורים למעשי האדם" (ליבוביץ, 1987, עמ' 78). גישה מקילה טוענת שאכן יש ערכים חשובים למדינה, אך מטבעם הם תמיד משניים לעומת חופש אישי (Locke, 1988; Nozick, 1974). המדינה, לפי גישות אלה, באופן עקרוני תמיד פחות חשובה מבחינה ערכית.

גישה מנוגדת באה לידי ביטוי בפשיזם, הרואה במדינה את הערך העליון, אם לא היחיד, העולה על כל ערך אחר, כגון שוויון, חופש הביטוי, קדושת החיים, נאמנות משפחתית או רצון לשלום (Mussolini & Gentile, 1932). לפיכך, אין כל סיבה שמי ששולט במדינה לא יכפה על התושבים לתמוך בקידום ערכיו שלו, ערכים שמזוהים בעיניו עם טובת המדינה. כאשר הגישה הפילוסופית הפוליטית קיצונית מטבעה, מקבלת ערכים שונים ללא צורך בהכרעה, או לחלופין שוללת לחלוטין ערכים מסוימים לטובת ערך עליון

בודד – ממילא אין צורך ביישוב מתח בין ערכים סותרים. נוסף לכך, כאשר שתי קבוצות שונות מחזיקות באידיאולוגיה שלפיה ערך אחד (שאינו משותף לשתיים) הוא עליון, אין אפשרות להידברות.

לעומת גישות פוליטיות קיצוניות אלו, מרבית החוקרים מצדדים באפשרות שהמדינה תחזיק בערכים רבים ושונים, המייצגים קבוצות שונות בחברה (Parekh, 2019). במקרה כזה חשוב למצוא מערך חברתי שיוכל להכיל תפיסות שונות בכפיפה אחת, ויש צורך במשנה סדורה ליישוב סתירות ומתחים בין ערכים שונים. גישות מרכזיות אלו, שמקורן בפילוסופיה הפוליטית ובמדע המדינה, מתייחסות לצורך להכיר בנקודת המבט של "האחר", ומתוות את הדרך להידברות. הן נחלקות לשני זרמים מרכזיים: האחד הוא הזרם המודרני, ובפרט תפיסתו של ג'ון רולס בדבר "מָסַךְ הַבְּעָרוֹת" (Rawls, 1971), והאחר – הזרם הפוסט־מודרני, שבתחילת דרכו הושפע מהוגים כגון סימון דה בובואר (de Beauvoir, 1953) ומישל פוקו (Foucault, 1954), ושאת התפתחותו ניתן לראות בפילוסופיה המשפיעה של שנטל מוף (Mouffe, 2013) ושל רבים אחרים.

לפי הזרם הפוסט־מודרני, לעתים קרובות לא קיימת תפיסת אמת משותפת בין גישות סותרות, ולכן אי־אפשר להשתמש ברציונל בלבד כדי למצוא את עמק השווה. הזרם המודרני מאמין שיתכן עקרונות להגיע לשיווי משקל בין שתי תפיסות עולם מתחרות באמצעות שיקולים רציונליים, תוך כדי מודעות לכך ששיטות שונות של הסכמה על עמק השווה יכולות להביא לתוצאות שונות בתכלית. למשל, בפילוסופיה של המשפט נשאלה השאלה החשובה לגבי הצדקת הלגיטימיות של סמכות פוליטית. סמכות זו, לפי רולס (Rawls, 1971), נובעת מהסכמה כללית שמגיעים אליה מאחורי "מסך הבערות". עבור רז (Raz) ודוורקין (Dworkin), המודעים היטב לחוסר ההסכמה התמידי הקיים לגבי פירוש החוק, הסמכות הפוליטית היא אינסטרומנטלית, משמע, היא נובעת ממעמדו החוקתי של בעל הסמכות, כגון שופט או נשיא. וולדרון (Waldron) מנסה לפשר בין שני קצוות אלו, וטוען שרק בחירת הרוב – עמדת אמצע בין הסכמה כללית והחלטה של בעל סמכות חוקתית – היא הדרך לכבד את האוטונומיה של בעלי דעות שונות ללא הזדקקות לתמימות דעים מלאה (לסקירה ראו, Chrsitiano, 2000).

מפאת קוצר היריעה לא נדון במאמר זה בגישות חשובות אלו, ונציין רק כי פרט לרולס (Rawls, 1971), כל הגישות שהוזכרו לעיל, המייצגות את הזרם הפוסט־מודרניסטי, מדגישות את חוסר ההסכמה התמידי שקיים בחברה, אפילו לגבי המושגים הבסיסיים ביותר. הארט (Hart, 1994) מדגים זאת באמצעות החוק "אין לנסוע בכלי רכב בפארק".

ללא פרשנות נוספת, לא ברור מִחוק זה אם ילד שנוסע בתלת־אופן בפארק עובר על החוק, ואם ניתן לקנוס את הוריו על כך. כמו כן, לא תמיד נהיר בידי מי הסמכות לפרש את החוק או מה לעשות במקרה של חוסר הסכמה לגבי פירושו. חוסר ההסכמה ביחס לפרשנויות החוק בולט ביתר שאת בחברה משוסעת דוגמת החברה הישראלית, שבה חוסר ההסכמה קיים לא רק לגבי משמעות המילה "כלי רכב" אלא לגבי משמעות המילים והחוקים, כמו לדוגמה בהיגד "מדינה יהודית ודמוקרטית".

דווקא עקב הקושי להגיע להסכמה, מאמר זה מבקש להרים תרומה צנועה לנושא על־ידי התמקדות בתרומת הפילוסופיה של המדע ליישוב מתחים בין הערכים השונים בחברה, היבט שלא הודגש מספיק במחקרים עד עתה.

שינוי דעה במדע

תיאוריות מדעיות מתפתחות בהתאם לתצפיות ולניסויים של החוקרים ולפרשנות הניתנת לתוצאותיהם. לפילוסופיה של המדע תחומי מחקר מגוונים (Curd & Cover, 1998). במוקד מאמר זה תחום המחקר העוסק בדרך שבה תיאוריות מדעיות מתפתחות ומשתנות, ובכלל זה שינוי דעות. בפילוסופיה של המדע אין הסכמה על אופן היווצרותן של תיאוריות, על דרכי השתנותן או על הסיבות לדחייתן לנוכח מידע חדש. לדעת פרנסיס בייקון (1561–1626), המדע מתקדם על־ידי אינדוקציה. לדוגמה: ככל שיש לנו יותר צפיות בעורבים שחורים, כך אנו בטוחים יותר בִּכְלָל "כל העורבים שחורים" (Bacon, 1889). פופר (Popper, 1963), לעומת זאת, טען שמחקר מדעי מסתמך דווקא על הפרכה, ולא על אינדוקציה. איננו יכולים לדעת שכל העורבים שחורים על סמך צפייה בכל מספר שהוא של עורבים שחורים, אבל אנו יכולים לדעת שלא כל העורבים שחורים על־ידי צפייה בעורב לא שחור בודד. עם זאת, גם לפי שיטה זו יש, לפחות עקרונית, כמות נכונה של תמיכה בכל השערה מדעית אשר (עדיין) לא הופרכה. לשיטתו של בייקון, אָמון בתורה מדעית מותנה בכמות המידע האינדוקטיבי התומך בה, בעוד שלפי פופר יש לתת אמון בתורה מדעית לפי חוזק הניסיונות שכשלו בהפרכתה. אם כך, לפחות להלכה, אין צורך ביישוב בין דעות מדעיות סותרות משום שלכל המדענים אמורה להיות בדיוק אותה מידת תמיכה בכל תיאוריה.

קווין (Quine, 1951) טען שההפרכה אינה חד־משמעית כפי שניתן לחשוב. כל תצפית, תהא חד־משמעית ככל שתהא, אינה מפריכה טענה ספציפית שהמדענים האמינו בה קודם, אלא יוצרת לחץ על כלל דעותיו של המדען. עבור קון (Kuhn, 1962), התוצאה היא ששינוי דעה במדע הוא במידה רבה סוציולוגי. לדעתו של קון, ההיבט הסוציולוגי של שינוי דעה במדע בולט כאשר יש שתי תיאוריות מתחרות, אך לא ניתן להפריך אף לא אחת מהן באמצעות ניסוי. גם תנאים חברתיים יכולים להשפיע על קבלת התיאוריה, למשל, מעמד המדענים התומכים בכל אחת מהתיאוריות. נקודה מרכזית זו היא הבסיס לתיאוריות מודרניות של שינוי דעה במדע. כיצד, אם כן, יש לבחור בין האפשרויות השונות לשינוי דעה במדע במצבים שונים?

לקטוש (Lakatos, 1970) הוסיף שגם אם ביסוס התיאוריה מסתמך על הניסיונות להפריך אותה, לא כל ההפרכות שוות זו לזו. לכל תיאוריה "גרעין קשה" (hard core) של הנחות שעליו היא מבוססת, וסביבו הנחות מרכזיות פחות שאפשר לשנותן ללא פגיעה בתיאוריה עצמה. המחזיקים בפרדיגמה מסוימת ישמרו יותר מכול על הגרעין הקשה של התיאוריה. הם יוכלו לקבל מידע חדש, אך ישמרו על הגרעין הקשה על־ידי פרשנויות חדשות ובניית רציונל שיתיר את התפיסה על כנה.

שיטות לשינוי דעה

חוקרים חותרים לאיתור חוקים כלליים לשינוי דעה או לאיחוד בין תפיסות עולם שונות, כלומר איחוד בין קבוצות שונות של דעות והפיכתן לקבוצה אחת. קיים מחקר רב על שינוי דעה (belief revision) בכלל (Alchourrón, Gärdenfors & Makinson, 1985), ועל הדרך לאיחוד דעות (belief merging) בין תפיסות עולם שונות בפרט. ההנחה היא שכאשר מצטברים נתונים חדשים אפשר להגיע לשפה משותפת בין שתי תיאוריות שונות או להסכמה על השינויים האפשריים בתיאוריה.

תיאוריות של שינוי ואיחוד דעות מציגות אידיאלים שונים אשר יש להתחשב בהם במהלך שינוי הדעה או איחוד הדעות, ומדרגים את השינויים האפשריים לפי עמידתם באידיאלים אלו. למשל, הבה נניח שמידע ניסויי X סותר תיאוריה ידועה T. אידיאל אחד של שינוי דעה הוא שמירה על ידע מרבי. אילו היה זה האידיאל היחיד, אזי כמעט תמיד הדרך ששומרת על ידע מרבי הייתה פשוט לדחות את תוצאות הניסוי. אידיאל אחר הוא

פוטנציאל מציאת ידע חדש. אם זהו האידיאל היחיד, אזי צריך כמעט תמיד לקבל את תוצאות הניסוי ולדחות את התיאוריה הישנה, משום שאם אנו מתחילים לחקור מחדש נושא שעד כה נחשב ידוע, יש לנו פוטנציאל רב למצוא יותר מידע. איזה אידיאל גובר? איזה שינוי דעה – דחיית T, דחיית X, מציאת הנחה שמצילה את T ומקבלת את X, ועוד – מקיים את האידיאלים השונים של שינוי או איחוד דעה במצבים שונים?

במאמר זה בכוונתנו להציג תורות שונות של שינוי דעה, אשר מקורן והתפתחותן קשורים להתפתחות בתובנות בפילוסופיה של המדע, ולהראות שהן בעלות ערך רב לקבלת תובנות לגבי יישוב ערכים סותרים בדמוקרטיה. המאמר מתמקד במשנתו של איזק לוי (Levi, 2004, 1990) ובתרומתו בתחום האפיסטמולוגיה הפורמלית, תוך כדי התרכזות בבעיית הצמצום והרחבה של דעות. גישתו של לוי רלוונטית מכמה טעמים. ראשית, היא גורסת שתמיד קיים בסיס משותף בין שתי תיאוריות מדעיות, בסיס שיכול להוות נקודת מוצא למשא ומתן ביניהן, ובהקבלה – תמיד יש מקום למשא ומתן בין דעות פוליטיות גם אם הן שונות. שנית, היא מציעה דרכים להרחבת הבסיס המשותף בדרך שתתקבל על דעת שני הצדדים.

צמצום והרחבה של דעות

עבודתו של לוי, החל מ"להמר על האמת" (Levi, 1967) ו"קיבוע הדעה וביטולה" (1991) וכלה בהצעתו המודרנית ביותר לצמצום מתון (Levi, 2004), עסקה בסוגיית שינוי הדעה. ראשיתה במה שהוא מכנה "העמדה הפירסיאנית" (או האנטי־דקארטיאנית), על שם אבי הפרגמטיזם פירס (Peirce). טיעונו הראשון הוא שמסיבות מטפיזיות ואפיסטמולוגיות שונות אין לנו צורך להצדיק דעות שאנו אוחזים בהן, אלא רק שינויים בדעות אלו. הסיבה לכך היא ההשקפה הפרגמטיסטית: סטנדרט הראיות והאמת של האדם קשור קשר הדוק לדעותיו הנוכחיות, ואינו מגיע מנקודת מבט מוחלטת כלשהי.

בהתבסס על תפיסה זו, יוצא שאנו שופטים שינויים בדעות באופן שבו אנו שופטים עובדות או החלטות אחרות: על סמך אוסף הדעות הנוכחי שלנו. מכאן נובע שינוי דעות מהפכני אינו קוהרנטי – אם אדם מאמין ש-P, הוא אינו מסוגל לקבל ישירות את P- מבחינתו לקבל את P- פירושו לייבא בוודאות טעות לאוסף הדעות שלו.

כשאנחנו משנים דעה, מטרתנו אינה להשיג מידע חדש נטול שגיאות, או בפרפרזה על ויליאם ג'יימס, תלמידו ויריבו של פירס, היא אינה "לחפש אמת ולהימנע משגיאות" (James, 1956, VII, 18) – את זאת ניתן לעשות רק אם לא מאמינים לשום דבר מלבד טאוטולוגיות. המטרה היא "לחפש מידע ולהימנע משגיאות".

לכן יש שתי דרכים בסיסיות לשנות דעות. האחת היא הרחבה: להוסיף לאוסף הדעות שלנו דעה שקודם היינו פתוחים לגביה – לא מאמינים בה אך גם לא בשלילתה. הרווח הוא מידע נוסף ואילו הסיכון הכרוך בכך הוא קבלת שגיאה מנקודת המבט הנוכחית שלנו. הדרך האחרת היא צמצום: הסרה מאוסף הדעות שלנו משהו שבעבר היינו בטוחים לגביו. אנו עושים זאת כדי להימנע משגיאות, גם במחיר של אובדן מידע.

הרחבות, לאחר שהוחלט עליהן, הן פשוטות יחסית. אפשר לקחת את הסגר הלוגי (logical closure) של הדעה החדשה והדעות הישנות (המלאות) – כלומר לקבל כאמיתי כל מה שנובע מהן לוגית, ואף לעדכן את ההסתברויות שלנו לפי עקרונות בייסיאניים לגבי הדעות החלקיות (הסתברותיות) שלנו.

חמור יותר הוא הצמצום. מדוע שמישהו יצמצם בכלל? מנקודת מבטו הנוכחית של הפרט, כל הדעות שלו נכונות, וכל צמצום כרוך באובדן מידע ללא רווח. עם זאת, ישנם כמה תרחישים שצמצום יכול להתאים בהם. אדם עשוי לגלות כי דעותיו מכילות סתירות – P ו- $\neg P$ – ולכן, בשל חוסר עקביות לוגי יש לצמצם ולוותר על אחת מהן (או על שתיהן). אך לענייננו חשוב יותר המקרה של צמצום בלתי מאולץ. בדרך כלל, צמצום כזה נעשה לצורך הטיעון (for the sake of argument) – כאשר מתנהל דיון בין אנשים בעלי דעות שונות ולמתדיין יש אינטרס לשקול דעות אחרות, הוא מוכן ליצור גרעין משותף של דעות עם אחרים, אף שעדיין לא הגיע לשינוי דעה. אם האחד מאמין ב- P והאחר מאמין ב- $\neg P$, שניהם יכולים לצמצם ולהסיר גם את P וגם את $\neg P$. עם זאת, קל יותר לצמצם כאשר רק צד אחד מאמין ב- P ואילו האחר פתוח לגבי P ו- $\neg P$.

שאלת המפתח היא כיצד לצמצם, אם במציאות ואם לצורך הטיעון, כיוון שבכל עת יש מגוון צמצומים אפשריים, והסרת דעה אחת עלולה להשאיר את אוסף הדעות בלתי שלם מבחינה לוגית. הצעה אחת היא שההסרה של P תיעשה כך שתסיר מידע מועט ככל האפשר. תובנה זו הובילה לדיונים מתמטיים לגבי האופן שבו יש להגדיר ולהסיר את מידת המידע המינימלית, ויש הרואים ב"כלכלת מידע" כזו את המבחן המכריע של התיאוריה. השיטה המקובלת ביותר בתחום צורת הצמצום המועדפת היא זו של אלקורון, גרדנפורס

ומקינסון (Alchourrón, Gärdenfors, & Makinson, 1985), להלן AGM). השלושה טוענים שכל הצמצומים הפוטנציאליים צריכים להיות מה שמכונה בשפה המתמטית "צמצום של חיתוכים חלקיים" (partial meet contraction). בקצרה, צמצומים מסוג זה "מינימליים" מבחינת איבוד המידע הנדרש. למשל, סוג זה של צמצום מבטיח שאם מסירים את P ולאחר מכן מוסיפים אותו בחזרה, אזי חוזרים לאוסף הדעות המקורי, מה שמכונה "הנחת ההפיכות" (recovery postulate).

עם זאת, צמצום כזה עלול להיות קפדני מדי. לוי (Levi, 2004) טען שיש לקבל צמצום גם אם מופרת "הנחת ההפיכות". כלומר, אם מוציאים את P מאוסף הדעות (לצורך הטיעון או כשינוי דעה), הוספתו חזרה לא בהכרח תוביל לאוסף הדעות המקורי. לוי מדגיש שעצם העובדה שנערך דיון יכולה לגרום לכך שמהלך של צמצום ולאחריו הרחבה לא יחזיר את אוסף הדעות למצבו המקורי. מלבד זאת, צמצום למען הטיעון יכול להשפיע על שינוי דעה בפועל, ואין לבטל את השפעתו. גישתו של לוי רגישה ליחס בין צמצום למען הטיעון וצמצום בפועל יותר מאשר גישת הצמצום המינימלי של AGM, ולכן היא מתאימה יותר לצרכינו ולתחום הצמצום שאנו עוסקים בו – שינוי דעה תוך כדי דיון בין אנשים בעלי דעות שונות, שבו נפוץ צמצום למען הטיעון.

יש להדגיש שההבדלים המעשיים בין גישתו של לוי לגישות אחרות קטנים יחסית למשותף ביניהן: הרעיון שצמצום יכול להיערך לפי עקרונות אובייקטיביים, דוגמת שימור מרבי של מידע או רגישות להשפעת צמצום למען הטיעון (for the sake of the argument), ולא באופן שרירותי או לפי כוח השכנוע הרטורי של אחד הצדדים.

שפה משותפת והידברות

תנאי הכרחי ראשון להידברות אינו נובע מהדוברים עצמם, מדעותיהם, או מנכונותם לשנות את דעתם, אלא מהשפה שבה הדיון מתנהל. נדמה שהסכמה על שפה משותפת ויכולת הידברות חיונית, וכי היא תנאי מובן מאליו – אחרת אנו דנים ב"דו־שיח של חירשים" – ובכל זאת תנאי זה לא תמיד מתקיים. לכן בתחילת כל דיון חובה על כלל המדיינים משני הצדדים להבהיר את משמעות המילים והמונחים שהם דנים בהם.

תובנה זו מרכזית בתיאוריות של שינוי בתחום המדע. אומנם הגישה הפוסט־מודרניסטית מערערת על היתכנות שפה משותפת או אפילו על קיומה של מציאות משותפת שניתן

להציב עליה דיון או הסכמות (Foucault, 1954). עם זאת, רוב הפילוסופים של המדע ומרבית העוסקים בשינוי ואיחוד דעות במדע רואים באפשרות לשפה משותפת תנאי ליכולת לשנות או לאחד דעות, וטוענים שאכן אפשר להגיע לשפה משותפת (Sarkar & Pfeifer, 2006). כאשר טבע קון (Kuhn, 1962) את המונח "פרדיגמות מתנגשות", הוא לא טען ששני הצדדים אינם יכולים להבין זה את טענותיו של זה, אלא שאינם יכולים להשתכנע שטענות הצד האחר מפריכות את הפרדיגמה שלהם. מחקרים סוציולוגיים רבים מראים שבניגוד לטענות פוסט־מודרניות לגבי המדע, (כמעט) תמיד מדענים בעלי פרדיגמות שונות אכן מדברים ביניהם בשפה משותפת (Schummer, 2008).

מציאת שיווי משקל: חיתוך והרכבה

לאחר הסכמה על שפה משותפת ניתן להתחיל בניסיון ליישב בין הדעות השונות. על־פי לוי (Levi, 2004), כדי להגיע להסכמות על השונה יש להתבסס על המשותף. לשם כך יש להתחיל בצמצום (contraction) של שתי הדעות לנקודות ההסכמה בין הקבוצות. כאשר המתדיינים משני הצדדים מסכימים על טענה מסוימת – היא נכללת בצמצום; כאשר המתדיינים משני הצדדים מחזיקים בדעות מנוגדות לגבי טענה מסוימת – לא הטענה ולא שלילתה נכללות בצמצום; לבסוף, אם צד אחד מחזיק בדעה מסוימת והצד האחר חסר דעה, או שבשני הצדדים אין דעה מגובשת בעניין – גם אז לא ייכללו בצמצום לא הטענה ולא שלילתה.

המתדיינים משני הצדדים יסכימו, אם כך, להתייחס לטענות אשר יש הסכמה עליהן כאל בסיס לדיון. לוי (Levi, 2004) מציין חיסרון אפשרי של שיטה זו – לעתים תהליך הצמצום לא משאיר פרטים רבים לדון בהם. לכן מדגיש לוי כי מציאת סוגיות שבהן יש דמיון והסכמה אינה סוף פסוק, אלא נקודת התחלה שממנה אנו מנסים להרחיב ככל האפשר את הסוגיות שבהן יש הסכמה והידברות, בבחינת "זה הקטן – גדול יהיה". דרך מעשית לעשות זאת היא לנסות להגיע להסכמות לגבי הנושאים שאינם בצמצום משום שלפחות אחד הצדדים אינו בעל עמדה מגובשת לגביהם.

יישום גישות של שינוי עמדה ביחס לפוליטיקה בכלל ובחברה הישראלית בפרט

במאמר זה אנחנו מציעים דרכים ליישם את עקרונות ההידברות וגישת החיתוך וההרכבה של לוי בתחום הדעות הפוליטיות. השלב הראשון, כאמור, הוא גיבוש שפה משותפת. מפגשים פוליטיים בין ערבים ויהודים, למשל, גם אם אינם משיגים כל מטרה אחרת, עשויים לפחות להבהיר לשני הצדדים את חשיבות השפה המשותפת להיתכנותה של הידברות, או יכולים להבהיר להם שאין טעם בהידברות. אם הם ממשיכים בדיונים, אנו מניחים שהדו־שיח מתקיים בשפה המובנת לשני הצדדים. זהו תנאי הכרחי אך לא מספיק להידברות מוצלחת. לדוגמה, כאשר ערבי ישראלי טוען שישראל לא דמוקרטית, ויהודי ישראלי טוען שישראל אכן דמוקרטית, מעבר להסכמה או לחוסר הסכמה על העובדות יש מחלוקת על מהות הדמוקרטיה. עבור רוב הערבים, הדגש בדמוקרטיה (או ליתר דיוק בדמוקרטיה ליברלית) צריך להיות שוויון אזרחי מוחלט; עבור רוב היהודים, הדגש בדמוקרטיה ליברלית צריך להיות מתן זכויות בסיסיות מסוימות (למשל שוויון לפני החוק) לכל האזרחים.

אין זה אומר ש"שני הצדדים צודקים מנקודת מבטם". לא מדובר על חוסר יכולת לתרגם את המונחים. שני הצדדים יכולים להגיע להסכמה ביחס למשמעות המונח "דמוקרטיה ליברלית" – וכך גם לגבי "גזענות" וכן הלאה. יש להגיע להגדרה משותפת שמשמעותה ברורה לכל הצדדים.

ניקח לדוגמה סוגיות שנויות במחלוקת בדמוקרטיה הישראלית. נניח שיהודים וערבים ישראלים מסכימים באופן כללי שדמוקרטיה ליברלית משמעה שלכל האזרחים יש זכויות בסיסיות מסוימות – למשל, זכות הצבעה. הם לא בהכרח מסכימים שבדמוקרטיה ליברלית חייב להיות שוויון מוחלט כולל, למשל, חובת שירות צבאי או לאומי. כמו כן יש הסכמה על חשיבות שילובם של אזרחים ערבים בשוק העבודה, אך ייתכן מאוד שרוב האזרחים הערבים סבורים שיש צורך בהעדפה מתקנת, בעוד אין הסכמה על כך בקרב האוכלוסייה היהודית. יש סוגיות שנויות במחלוקת, כגון סוגיות זכויות שוות לזוגות חד־מיניים, שבהן אין דעות מוסכמות לא בקרב האזרחים הערבים ולא בקרב האזרחים היהודים. יש גם סוגיות דוגמת מעמדה של ירושלים, שאין בהן הסכמה, והן בגרעין הקשה של הדעות. לוח 1 מציג סוגיות לדוגמה ואת הדעות הכלליות של האוכלוסיות השונות (יהודים וערבים) לגביהן.

לוח 1. דוגמה למיפוי דעות בין שתי אוכלוסיות על-פי עקרונות הצמצום וההרחבה

דעה	ערבים	יהודים	האם בצמצום?
לערבים צריכה להיות זכות הצבעה	מסכימים	מסכימים	כן
יש לשלב יותר ערבים בשוק העבודה	מסכימים	מסכימים	כן
ערבים צריכים לשרת בצבא / שירות לאומי	לא מסכימים	מסכימים	לא
יש צורך בהעדפה מתקנת	מסכימים	חלוקים	לא
יש להעניק זכויות שוות לזוגות חד-מיניים	חלוקים	חלוקים	לא
מעמד ירושלים כבירת ישראל	לא מסכימים	מסכימים	לא

*הדעות המוצגות אינן מבוססות על מידע אמפירי שיטתי אלא מובאות לצורך הדגמה

לוח 1 מציג תרגיל מחשבתי בסוגיות שנויות במחלוקת בדמוקרטיה הישראלית, ומראה את הדעות הכלליות כלפיהן בקרב שתי אוכלוסיות בחברה הישראלית – יהודים וערבים. לפי הדעות שעלו בו נקבע אם תיכלל הסוגיה בצמצום. כאשר מחילים את הצמצום על המשותף בין דעות שמחזיקים בהן אזרחים ערבים ואזרחים יהודים בישראל, ייתכן שהמשותף לא יכלול דעות פוליטיות רבות – למשל, מן הסוגיות שהצגנו שתיים בלבד נכללות בצמצום – אלו המתייחסות לזכות ההצבעה של ערבים אזרחי ישראל ולשילוב אזרחים ערבים בשוק העבודה. עם זאת, לפי גישתו של לוי, לא נובעת מכך הימנעות מדיון פוליטי. להיפך, גם מנקודת השיתוף המצומצמת סביר שיהיו דעות פוליטיות וחברתיות המקובלות על רוב הציבור משתי האוכלוסיות, למשל שמירה על זכויות אדם בסיסיות, כגון חופש הביטוי. את אלה ניתן להרחיב יחד ולהגיע להסכמה על דעות פוליטיות נוספות, בפרט אלו אשר שני הצדדים מתלבטים לגביהן.

כאשר שני הצדדים מחזיקים בדעות מנוגדות, ייתכן שדעות אלו הן חלק מהגרעין הקשה של האמונות של כל אחד מהצדדים. בהקשר הפוליטי אנו מכנים גרעין קשה זה "אמונות ליבה", והן בבחינת "ייהרג ובל יעבור". לקטוש (Lakatos, 1970) כתב על אמונות ליבה אלו בהקשר המדעי, וראה בהן בעלות חשיבות מכרעת בשינוי תיאוריות מדעיות ובהתפתחות מדע. בהקשר הפוליטי – נושא שבו שני הצדדים בעלי דעות מנוגדות יכול להיות קשור באמונות ליבה, והניסיון להתחיל בדיון דווקא בנושא כזה עתיד להיכשל, ולא יוביל להרחבת הצמצום. לעומת זאת, ההרחבה אפשרית אם לאחד הצדדים או לשניהם אין דעה מגובשת בנושא מסוים, שכן פירוש הדבר שאין אמונת ליבה בנושא זה, ולכן פוחתת הסכנה שהרחבת הצמצום תיכשל.

הנחת יסוד בתורתו של לוי היא שיעיל יותר להתחיל את הדיון בנושא שבו יש הסכמה חלקית. אין צורך לדון בשאלה שנמצאת בצמצום, שהרי לגביה כבר יש הסכמה – למשל, אם לערבים אזרחי ישראל צריכה להיות זכות הצבעה; פחות יעיל לדון בשאלה שאינה נמצאת בצמצום משום שהדעות של שני הצדדים מנוגדות וגם מגובשות ונחרצות – למשל, מעמדה של ירושלים. הנושאים המתאימים ביותר להרחבת הדיון הם אלה שאינם בצמצום משום שלאף אחד מהצדדים אין דעה מגובשת לגביהם. לדוגמה, בשאלת הזכויות השוות לזוגות חד-מיניים אין הסכמה לא בחברה היהודית ולא בחברה הערבית, לכן הסוגיה הזאת לא תימצא באף אחד מאוספי הדעות המקוריים, וממילא לא בצמצום. על דעות אחרות אין מחלוקת, אך גם אין דעה מגובשת באף אחת מהקבוצות – למשל, מוסכם על יהודים וערבים שיש לשפר את מצב הערים הערביות, אך גם בתוך החברה היהודית וגם בזו הערבית אין הסכמה על האופן והתנאים לכך. לכן ההיגד "יש לשפר את התנאים בערים הערביות על-ידי מדיניות X" לא יהיה באוסף הדעות של הציבור היהודי ואף לא בזה של הציבור הערבי, וממילא לא בצמצום.

שאלות נוספות שמתאימות להרחבת הדיון הן כאלה שאינן נמצאות בצמצום משום שבאחת הקבוצות יש הסכמה בסוגיה בעוד שבקבוצה האחרת יש חילוקי דעות – למשל, הצורך בהעדפה מתקנת לבני החברה הערבית, צורך שהערבים מסכימים עליו אך היהודים חלוקים לגביו. עקרונית ניתן להרחיב את הצמצום לקבלת כל דעה שהיא, בכללן דעות שאחד הצדדים מתנגד להן מלכתחילה. יתר על כן, ככל שמרחיבים את הנושאים שבהסכמה, כך קל יותר להתעמת עם הנושאים השנויים ביותר במחלוקת, ולהגיע להסכמה. תרשים 1 מסכם באופן סכמתי את סדר העדיפויות בבחירת נושאי דיון להרחבת הצמצום.

תרשים 1. סדר העדיפויות בבחירת הדיון להרחבת הצמצום

מורכב			פשוט
<p>כאשר לשני הצדדים עמדות מגובשות המנוגדות זו לזו, ואצל אחד מהם או אצל שניהם אחת העמדות נוגעת לאמונות ליבה</p>	<p>כאשר לשני הצדדים עמדות מגובשות ומנוגדות</p>	<p>כאשר דעתו של אחד הצדדים מגובשת, בעוד דעתו של הצד האחר אינה מגובשת</p>	<p>כאשר לאף אחד מהצדדים אין דעה מגובשת</p>

ראוי לציין כי על-פי התיאוריה של לוי (Levi, 1990) מומלץ להתחיל בדיון בנושא שבו לאף אחד מהצדדים אין דעה מגובשת על פני התחלה בנושא שבו לצד אחד דעה מגובשת ואילו לצד האחר לא. הסיבה לכך היא שכאשר בשני הצדדים אין דעה מגובשת, הצמצום אינו אלא ביטוי למצבם הנוכחי: שניהם אינם בטוחים מה הדרך הנכונה. לכן סביר יותר שנקודת פתיחה זו תוביל למשא ומתן פורה, לעומת מצב המחייב שינוי דעה של צד אחד בלבד והתקרבות אל הצד האחר לטובת הגעה לצמצום.

אם זה המצב, אפשר להסביר מדוע לסוגים שונים של מדיניות המבקשים ליישב חילוקי דעות (או היכולים ליישבם) בין יהודים לערבים יש סיכויי הצלחה שונים. מדיניות אשר מנסה להרחיב את הצמצום על-ידי התמקדות בנושאים שבהם אף אחד מהצדדים, או צד אחד בלבד, מחזיק בדעה מגובשת לגביהם, תהיה יעילה ממדיניות המתמקדת בהרחבת הצמצום מנקודה ששני הצדדים מחזיקים בדעות מנוגדות לגביה.

לדוגמה אפשר לבחון שני נושאים: מדיניות של העדפה מתקנת לערבים לעומת מדיניות של הכנסת נושא "הנכבה" לתוכנית הלימודים בבתי הספר. לפי הניתוח שאנו מציעים, בצמצום כבר קיימת הדעה המשותפת "יש לשלב יותר את הציבור הערבי בשוק העבודה". למדיניות זו נוספה הדעה "יש צורך בהעדפה מתקנת" כדי לשלב יותר אזרחים ערבים בשוק העבודה. לדעה המצדדת בצורך בהעדפה מתקנת מסכים הציבור הערבי, בעוד הציבור היהודי חלוק (ולא מתנגד) לגביה. לעומת זאת, להכנסת הנכבה לתוכנית הלימודים מתנגד הציבור היהודי, ואילו הציבור הערבי תומך בה ואף דורש אותה, ושני הצדדים מביעים

דעות נחרצות. מכיוון שהיחזמה של העדפה מתקנת נבנית על דעות הנמצאות בצמצום, יש סיכויים טובים שמדיניות העדפה מתקנת תוכל לגשר על הפער. לעומת זאת, הסיכוי ליישב את המחלוקת בנוגע לנכבה באמצעות הכנסת הנושא לתוכנית הלימודים קלוש, משום שבנושא זה הדעות מנוגדות והוא קשור באמונות ליבה של שני הצדדים.

כפי שנאמר לעיל, ככל שמתווספות דעות משותפות נוספות לצמצום ומתרבות נקודות ההסכמה, כך גדלה הסבירות שבנקודות נוספות, שתחילה לא היו בצמצום בשל הדעות המנוגדות של שני הצדדים, תושג הסכמה או לפחות הסכמה חלקית, ויתקיים שיח פורה, משום שהבסיס המשותף לשיח גדל.

דיון

הספרות המחקרית בישראל עוסקת רבות בשערים חברתיים, אולם התייחסה פחות לדרכים האפשריות ליישוב סכסוכים בין ערכים סותרים, וודאי לא לתרומתה האפשרית של הפילוסופיה של המדע ושל שיטות פורמליות של שינוי דעה. הדגש הסוציולוגי-פסיכולוגי מיקד את תשומת הלב המחקרית בגורמים החברתיים, הפוליטיים, הפסיכולוגיים, הכלכליים וההיסטוריים לשערים החברתיים בישראל. פתרונות שהוצעו למיתון השערים החברתיים נטו להיות מאותו סוג – פתרונות פוליטיים וכלכליים, כגון השקעה תקציבית בחינוך, בבריאות, בתשתיות תחבורה או בתעסוקה עבור קבוצות מוחלשות (סבירסקי וקונור-אטיאס, 2004; Swirski, 2016). פתרונות סוציולוגיים, פסיכולוגיים וחינוכיים הסתמכו רבות על גישות דוגמת גישת המגע (Allport, 1954) וקבוצות פיוס (ינאי וליפשיץ-אורון, 2003) כדי לגשר בין דעות שונות. פתרונות אלו חשובים ונדרשים, אולם אינם מדגישים מספיק את המפגש התודעתי בין עמדות ודעות שונות, כלומר כיצד לייצר לא רק מפגש (meeting), אלא גם מפגש תודעתי (meeting of minds).

במאמר זה הראינו שגישות פורמליות לשינוי דעה ולהתקרבות לדעה משותפת, שמקורן בפילוסופיה של המדע, עשויות לקדם התקרבות בין דעות פוליטיות שונות ולהוביל לקראת הסכמות. בפרט הראינו שגישת הצמצום וההרחבה של לוי (Levi, 1990) מתווה דרך חשובה להתקרבות בין דעות, בעיקר בחברות שסועות דוגמת החברה הישראלית. גישות מסוג זה יכולות להיות רלוונטיות במגוון מצבים: ברמה ממשלתית, מוסדית, חינוכית ואפילו במפגשים רב-תרבותיים. לדוגמה, בהתוויית מדיניות שוק עבודה אשר

משלבת עובדים ערבים, חשוב לערוך את הניסוי המחשבתי ברוח הפילוסופיה של המדע, ובראש ובראשונה לזהות את אמונות הליבה של העובדים הערבים ושל העובדים היהודים, ולאחר מכן את התחומים שבהם הם מחזיקים בדעות דומות, את התחומים שבהם הדעות מנוגדות ואת התחומים שבהם לפני הצדדים אין עמדה מגובשת. לאחר מיפוי ראשוני זה ואיתור תחום הצמצום שבו יש הסכמה, יש להמשיך את ניסיונות ההרחבה לפי סדר היעילות שלהם (ראו תרשים 1).

הדיון בדעות שונות בהתבסס על שיטתו של לוי לא נועד רק כדי להגיע להסכמה ולמנוע אי-הסכמה, ותרומתו חורגת מכך. עצם העובדה שקיימות הן נקודת התחלה (הצמצום) הן הדרך (ההרחבה) המקובלות על שני הצדדים, מאפשרת התקדמות משותפת. כל צד מרחיב ומשכלל את דעותיו שלו, כולל התחזקות בהן, שילוב דעות שלא היו קיימות קודם לכן והסרת דעות שנתפסות כמיותרות או כמוטעות. הצמצום, מעצם טיבו, מהווה ויתור הדדי והתקרבות הדדית שבה לא רק צד אחד מוותר, ואילו ההרחבה, גם אם היא מוגבלת בהיקפה, מהווה קבלה הדדית.

הפילוסופיה של המדע יכולה אם כן לסייע לקידום שיח בנושאים מגוונים ובהקשרים שונים. לשיטתו של לוי, דיונים בסוגיות שנויות במחלוקת מאפשרים לא להתבצר במערך האמונות הקיים, אלא להיפתח לשיח אחראי, שעשוי לקדם דיון מכבד והיכרות עם העמדות השונות, באופן ישיר ועם פחות דעות קדומות. דיון שיטתי ברוח התפיסה של לוי עשוי להניע מהלך המתחיל מחשיפה, ממשיך דרך היכרות עמוקה יותר ללגיטימציה לדעות של אחרים, ובסופו של דבר – לשינוי.

זיהוי אמונות הליבה יכול לסייע לכל גוף רב-תרבותי לתת את הדעת בצורה מפוכחת לרגישויותן של הקבוצות השונות המרכיבות אותו. בגישה זו הגופים יכולים לנהל שיח עקרוני על דעות באופן הדרגתי ומושכל שמביא בחשבון את המטענים הרגשיים וההיסטוריים של הצדדים מבלי ליפול במלכודת של ירידה למכנה המשותף הנמוך ביותר.

מקורות

אפלטון, ויוסף ג' ליבס (מתרגם) (2016). מנון. בתוך **כתבי אפלטון (כרך א)** (2016). תל אביב: שוקן.

בן-נון, חמי (2004). כשאת אומרת 'הפרדת דת ומדינה' למה את מתכוונת? – 'הפרדת דת ומדינה' בהגותם של ישעיהו ליבוביץ ויוסף אגסי. **שערי משפט** ג, 2 (תשס"ד). 375–391.

נאי, ניצה, ורותי ליפשיץ-אורון (2003). "צו פיוס" – השיח האלים של מתנינות. **סוציולוגיה ישראלית** 5(1), 161–191.

ליבוביץ, ישעיהו (1987). **על עולם ומלואו: שיחות עם מיכאל ששר**. כתר.

לנדא, יהודה (1994). **מבוא למטפיסיקה ולפילוסופיית הטבע של אריסטו**. אוניברסיטה משודרת, משרד הבטחון.

סבירסקי, שלמה, אתי קונור-אטיאס, ברברה סבירסקי, שני בר-און ממן, ירון הופמן-דישון, ואביב ליברמן, א' (2020). **תמונת מצב חברתית 2020: מגפת אי-השוויון נמשכת**. תל אביב: מרכז אדוה.

Alchourrón, Carlos E., Peter Gärdenfors, & David Makinson (1985). On the logic of theory change: Partial meet contraction and revision functions. *The Journal of Symbolic Logic* 50(2), 510–530.

Bacon, Francis & Thomas Fowler (1889). *Novum organum*. Oxford: Clarendon Press.

Christiano, Thomas (2000). Waldron on law and disagreement. *Law and Philosophy* 19, 513–543.

Curd, Martin, & J. A. Cover (1998). *Philosophy of science: The central issues*. Norton.

Dworkin, Ronald (1986). *Law's empire*. Cambridge (MA): Harvard University Press.

Gärdenfors, Peter (1988). *Knowledge in flux. Modeling the dynamics of epistemic states*. Cambridge, MA: MIT Press.

Hammack, Phillip L. (2010). Narrating hyphenated selves: Intergroup contact and configurations of identity among young Palestinian citizens of Israel. *International Journal of Intercultural Relations* 34(4), 368–385.

Hansson, Sven Ove (2003). Ten philosophical problems in belief revision. *Journal of Logic and Computation* 13, 37–49.

- Hart, H. L. A. (1994). *The concept of law* (2nd ed.) Oxford: Oxford University Press.
- James, William (1956). *The will to believe and other essays in popular philosophy*. Dover.
- Keyser, Paul T. & James Scarborough (eds.) (2018). *The Oxford handbook of science and medicine in the classical world*. Oxford: Oxford University Press.
- Kuhn, Thomas S. (1962). *The structure of scientific revolutions*. Chicago, IL: University of Chicago press.
- Lakatos, Imre (1970). Falsification and the methodology of scientific research programmes, in I. Lakatos and A. Musgrave (Eds.), *Criticism and the growth of knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 91–196.
- Lannin, P. (October 5, 2011). *Ridiculed crystal work wins Nobel for Israeli*. Reuters.
- Levi, Isaac (1967). *Gambling with truth: An essay on induction and the aims of science*. Knopf.
- Levi, Isaac (1990). *Hard choices: Decision making under unresolved conflict*. Cambridge University Press.
- Levi, Isaac (1991). *The fixation of belief and its undoing: Changing beliefs through inquiry*. Cambridge University Press.
- Levi, Isaac (2004). *Mild contraction. Evaluating loss of information due to loss of belief*. Oxford: Clarendon Press.
- Locke, John (au.) and Laslett, Peter (ed.) (1988). *Two treatises of government*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Makhoul, Manar (2018). Palestinian citizens of Israel – Evolution of a name. In Nadim N. Rouhana & Areej Sabbagh-Khoury (eds.), *The Palestinians in Israel: Readings in history, politics and society*. Haifa: Mada al-Carmel Arab Center for Applied Social Research, pp. 274–300.
- Markovich, Dalya Yafa (2019). Power structure and everyday life: Constructing a position toward the 'Other' in Jewish–Palestinian encounters. In Dalya Yafa Markovich, Daphna Golan & Nadera Shalhoub-Kevorkian (eds.), *Understanding campus-community partnerships in conflict zones, engaging students for transformation change*. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan, pp. 39–55.

- Maoz, Ifat & Clark McCauley (2009). Threat perceptions and feelings as predictors of Jewish-Israeli support for compromise with Palestinians. *Journal of Peace Research* 46(4), 525–539.
- Mill, John Stuart (1989). *Mill: 'On Liberty' and Other Writings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mussolini, Benito & Giovanni Gentile (1932). What is Fascism? *Enciclopedia Italiana*.
- Nozick, Robert (1974). *Anarchy, State, and Utopia*. New York: Basic Books.
- Parekh, Bhikhu (2019). *Ethnocentric political theory: The pursuit of flawed universals*. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan.
- Peirce, Charles Sanders (1877). The fixation of belief, *Popular Science Monthly* 12, 1–15
- Pew Research Center (2015). *The religious distribution in Israeli society*, available at: https://www.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/7/2016/03/israel_survey_overview_hebrew_final.pdf (accessed 27 February 2021).
- Popper, Karl R. (1963). Science as falsification. *Conjectures and refutations*, 1, 33–39.
- Popper, Karl R. (1988). Science: Conjectures and refutations. In Elmer Daniel Klemke, Robert Hollinger, & David Kline (eds.), *Philosophy of science*. Buffalo, NY: Prometheus, pp. 19–27.
- van Orman Quine, Willard (1951). Two dogmas of empiricism. *Philosophical Review* 60(1), 20–43.
- Rawls, John (1971). *A theory of justice*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Raz, Joseph (1987). *The morality of freedom*. Oxford: Oxford University Press.
- Sarkar, Sahotra & Jessica Pfeifer (eds.) (2006). *The philosophy of science*. London: Routledge.
- Schummer, Joachim (2008). Practising science communication in the information age: Theorising professional practices. In Richard Holliman, Jeff Thomas, Sam Smidt, Eileen Scanlon & Elisabeth Whitelegg (eds.), *Science communication across disciplines*. Oxford: Oxford University Press, pp. 53–66.
- Shamir, Jacob & Khalil Shikaki (2002). Determinants of reconciliation and compromise among Israelis and Palestinians. *Journal of Peace Research* 39(2), 185–202.

Smooha, Sammy (2019). Arabs and Jews in Israel: Volume 1, *Conflicting and shared attitudes in a divided society*. London: Routledge.

Swirski, Shlomo (2016). Inequality in Israel: In the end Israel produced its own 1%. In Eliezer Ben-Rafael, Julius H. Schoeps, Yitzhak Sternberg, & Olaf Glockner, (eds.) *Handbook of Israel: The major debates*. Berlin: De Gruyter, pp. 265–280.

Waldron, Jeremy (1999). *Law and disagreement*. Oxford: Oxford University Press.

אביטל פלפל, מרצה באוניברסיטת בר-אילן ובאוניברסיטת רייכמן.

דוא"ל: avital.pilpel@gmail.com

מיכל היישריק, מרצה באוניברסיטה הפתוחה ובמכללה האקדמית בית ברל.

דוא"ל: mhisherik@hotmail.com

שחר גינדי, מרצה בכיר במכללה האקדמית בית ברל.

דוא"ל: shaharg@beitberl.ac.il